

VYTAUTAS RUBAVIČIUS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

CIVILIZACIJOS DAUGIACENTRIAME GLOBALIZUOTAME PASAULYJE

Civilizations in the Multi-Center Globalized World

SUMMARY

The world is going through a time of extraordinarily rapid change, marked by growing uncertainty in all domains of life, growing military conflicts in various regions, and the spread of various anthropogenic challenges. The over-alignment of globalization is observed, with the emergence of various heterogeneous tendencies, promoted by military and economic rivals of major geopolitical powers, expanding trade wars, and changes in relations between states caused by a pandemic. In this confusion of change, a wave of civilizational research is emerging that responds in its own way to the processes of globalizational heterogeneity and geopolitical shifts. The role of civilizational identity and civilizational imagination is becoming increasingly important. The article explores various aspects of the concept of civilization and civilizational imagination and argues that in the current geopolitics and relations between states, the importance of the concept of civilization and civilizational imagination is becoming more and more entrenched in a multi-center and multipolar worldview.

SANTRAUKA

Pasaulis išgyvena nepaprastai sparčios kaitos metą, kuris pažymėtas vis didėjančiu visais gyvenimo sritimis apimančiu neapibrėžtumu, įvairiuose regionuose gausėjančiais karinių konfliktų židiniais, antropocenių iššūkių išplitimu. Stebimas globalizacijos vyksmų persistygvimas ryškėjant įvairialypėms heterogenizacinėms tendencijoms, kurias skatina didžiųjų geopolitinių galių karinės ir ekonominės varžytuvės, išplintantys prekybiniai karai, pandemijos nulemti valstybių santykių pokyčiai. Tam tikroje kaitos sumaištyje ryškėja civilizacinių tyrinėjimų banga, savaip atsiliepianti į globalizacinės heterogenizacijos vyksmus ir geopolitinius poslinkius, kuriuose vis svarbesnis tampa civilizacinio tapatumo ir civilizacinės vaizduotės vaidmuo. Straipsnyje gvildenami įvairūs civilizacijos sampratos bei civilizacinės vaizduotės aspektai ir teigiama, kad dabartinėje geopolitikoje ir valstybių santykiuose didėja civilizacijos supratimo bei civilizacinės vaizduotės reikšmė vis labiau įsitvirtinant civilizacinio pobūdžio daugiacentrio bei daugiapolio pasaulio vaizdiniai.

RAKTAŽODŽIAI: civilizacija, daugiacentris pasaulis, kolonizacija, globalizacija, modernybė, „teorija iš Pietų“.

KEY WORDS: civilization, polycentric world, colonization, globalization, modernity, “theory from the South”.

CIVILIZACIJOS KAPITALISTINĖJE PASAULIO SISTEMOJE

Pastaruoju metu vėlei iškilo civilizacijų tyrinėjimų banga, susijusi su svarbiais globalizacijos raidos, globalizacijos heterogenizacijos ir didžiųjų pasaulio galių geopolitinių varžytuvių poslinkiais. Tyrinėtojai netruko pastebėti, kad geopolitinės varžytuvės vyksta prikeliant civilizacinę vaizduotę ir civilizacinių imperinių centrų politinį bei kultūrinį paveldą, paryškinant dažnai įvairaus konfliktiško bruožų įgaunančias civilizacijų sąveikų zonas. Civilizacijos sąvoka bei konceptas nebuvo išnykęs iš istorikų bei antropologų akiračio – įvairių šalių kultūrose vienokiais ar kitokiais pavidalais „plūduriavo“ Oswaldo Spenglerio, Arnoldo J. Toynbee'o civilizacijų supratimo bei raidos idėjos ir vaizdiniai, taip pat Fernando Braudelio išvalgos į kapitalizmo civilizacijos iškilimą bei sklaidą, tačiau civilizacijų tyrinėjimai po II pasaulinio karo gyvavo intelektualinės akademinės veiklos paraštėse ar tam tikruose komparatyvistinių tyrinėjimų centruose, kurie vykdė valstybinius užsakyamus aiškintis kultūrinius bei socialinius Afrikos, Pietryčių Azijos ir kitų pasaulio regionų ypatumus, turėjusius palengvinti karinį ir ekonominį bendradarbiavimą. Globalizacijos „lengvinimo“ užduotys, o sykiu ir siekis suvokti pasaulinės kapitalizmo sistemos įsitvirtinimo prielaidas ir jo socialinį bei kultūrinį poveikį įvairiems pasaulio regionams vertė rimčiau atsigrįžti į civilizacijos konceptą. Viena iš didelio atgarsio susilaukusių Immanuelio Wallersteino, kuris jau buvo įgavęs tarptautinę šlovę Afrikos tyrinėjimais, knygų vadinosi *Pasaulinės ekonomikos politika: valstybės, sąjūdžiai ir civilizacijos* (Wallerstein 1984) Joje buvo išskleis-

tas kapitalizmo sistemos raidos vaizdinys ir gvildenamas šiuolaikinio kapitalizmo būvis, jam būdingi vidiniai prieštaravimai, jo raidos ir sklaidos pasaulyje ypatumai, taip pat ir ryškėjančių tendencijų palaikomi ateities scenarijai. Kapitalizmo sistema suvokiama kaip pasaulinė, kurioje pasaulinio darbo pasidailijimo sąlygomis veikia esminis kapitalo kaupimo imperatyvas, suprekinantis ir sūsteklinantis visas žmogaus gyvenamojo pasaulio sritis, taip pat ir jo dvasinius bei fiziologinius procesus kartu su visa gyvąja gamta (plačiau žr. Rubavičius 2010). Ekonominis tikslingumas ir pasaulio ekonomizavimas, o vėliau – finansizavimas, apsirėškia įvairiai, nelygu valstybės ar regionai, juose susiklosčiusios kultūros bei socialiniai santykiai, tad vieningoje pasaulinėje ekonomikoje veikia daug „kapitalizmų“, jiems įgyjant vietinius pavidalus ir įtvirtinant savas sistemines jungtis su pasaulinės sistemos raida. Pasaulinės ekonomikos vaizdinys konkrečiu pavidalu gyvuoja reikšdamasis konkrečiomis kultūrinėmis formomis bei diskursais.

Pasaulinė kapitalizmo sistema veikiant įvairialypiams prekinantiems globalizacijos veiksniams, kurie visų pasaulio regionų vietinius gyventojus verčia kapitalo ar vadinamuosius „rinkos poreikius“ tenkinančia prekine darbo jėga, įgauna kapitalistinės civilizacijos ar metacivilizacijos bruožų, kurie gvildinti kitoje Wallersteino knygoje *Istorinis kapitalizmas ir kapitalistinė civilizacija* (Wallerstein 1985). Pasaulinės ekonomikos ir pasaulinės sistemos (*world-economy, world-system*) tyrinėjimai ir juos palaikančios metodologinės prieigos greit suformavo

savitą tyrinėjimų lauką, į kurią išitraukė istorikai, sociologai, socialinės ir kultūrinės antropologijos atstovai, politiekonomai, urbanistai, taip pat ir civilizacijų bei globalizacijų tyrėjai (plačiau apie įvairiose diskusijose vartojamą civilizacijos sąvoką, jos turinį ir metodologinius civilizacinės prieigos ypatumus žr. Arnason 2003). Tačiau Wallersteino plėtojama kapitalizmo kilmės ir raidos schema netrukus susilaukė įvairiapusės kritikos. Atkreiptas dėmesys, kad ji pernelyg eurocentrinė, kitus pasaulio regionus paliekanti paribuose. Imta išsamiau aiškintis pirminius kapitalizmo sistemos bruožus, jų aptikta ankstesnėse epochose, tad radosi ir „protokapitalizmo“ supratimas. Ypač daug ginčų užvirė dėl pagrindinio kapitalizmo bruožo – spartaus kapitalo kaupimo, palydimo staigaus demografinio ir produkcijos augimo. Šitai Wallersteinas ir laikė būdingu ilgajam XVI a., žymėjusiam kapitalizmo sistemos iškilimą ir išplitimą. Ypač detalai Wallersteino modelį ėmė kritiškai gvildinti Andre Gunderas Frankas, iškėlęs apie 5 tūkst. metų gyvuojančios vienos pasaulio sistemos supratimą ir įrodinėjęs daugelį Wallersteino iškeltų sisteminių bruožų buvus būdingus ankstesniems laikams ir kitiems regionams, kurie taip pat išgyvendavo kapitalo kaupimo, demografinius ir produkcijos šuolius, suklestėjimo ir nuosmukių ciklus. Tačiau dera turėti omenyje, kad Frankas iš pradžių buvo Wallersteino sekėjas, kiek vėliau – intelektualinis bendradarbis, kuriam tam tikru metu ėmė ryškėti mokytojo plėtojamų išvalgų probleminiai mazgai, dėl kurių ne tik jis, bet ir kiti šio lauko mąstytojai ėmė plačiai diskutuoti leisdami bendrus mokslinių tyrinėjimų rinkinius. Plataus atgarsio su-

laukusiame straipsnių rinkinyje *Pasaulio sistema: penki šimtai ar penki tūkstančiai metų?* (Frank and Gills 1993a) nužymėdami esmines pasaulio sistemos ar sistemų teorinio lauko problemines temas, savo polemines mintis reiškė visas būrys žymiausių šios pakraipos teoretikų, istorikų ir civilizacijų tyrinėtojų: Wallersteinas, Frankas, Barry K. Gillsas, Davidas Wilkinsonas, Samiras Aminas, Janet Abu-Lughod, o pratarinę parašė Williamas H. McNeilas.

Svarbiausia Franko mintis ta, kad europietiškojo kapitalizmo iškilimas nėra vien šio regiono raidos nulemtas – tas regionas jau tūkstantmečius buvo susisaisčius pasaulinės sistemos pagrindu su kitais regionais – Kinijos, Artimųjų Rytų, Euro–Šiaurės Afrikos, Islamo ir kt., o tie ryšiai kito istorijos tėkmėje išgyvenant įvairius pakilimus ir nuosmukius (Gills and Frank 1990; patikslinta ir išplėta koncepcija žr. Frank and Gills 1993b). Wallersteino išskirtus tris esminius kapitalizmo sistemos struktūrinius bruožus – centro ir periferijos bei pusiau periferijos skirtys, dvi raidos fazės, apsireiškiančios ekspansijos ir susitraukimo ciklu, hegemonijos įsivyravimo ir neišvengiamos kaitos, tad varžytuvių tarpiniai. Šiame istorinės raidos vaizdinyje svarbus yra perėjimo iš feodalizmo į kapitalizmą ir numatomo kapitalizmo perėjimo į socializmą tarpinių suvokimas. Kapitalizmo kaita neišvengiama dėl jo istoriškumo, nes istorijoje visoms pasaulinėms sistemoms būdingas savas iškilimo, ekspansijos ir susitraukimo metas.

Frankas kapitalizmo bruožus, taip pat gamybos būdų įvairovę mano esant būdingą visai pasaulinei sistemai, o perėjimą į europietiškojo kapitalizmo sistemą teigia buvus nulemtą hegemoninių siste-

minių poslinkių, Kinijai ir kitiems susijusiems regionams patyrus nuosmukį. Visiems šiems regionams vienaip ar kitaip buvo būdingi esminiais laikomi kapitalizmo sistemos „elementai“ – kapitalas, pinigai, pelno siekis, apmokamas darbas, investicijos, technologiniai išradimai ekspansijos metu. Frankas siūlė permąstyti esmines istorikų sluoksnyje įsitvirtinusias tarsi akivaizdžias sąvokas „perėjimas iš feodalizmo į kapitalizmą“, „perėjimas iš feodalizmo į socializmą“, feodalinis, kapitalistinis, socialistinis „gamybės būdas“, „perėjimas“, taip pat hegemoninį Vakarų bei Europos iškilimą, suvokiant ir jų neišvengiamą smukimą. Europos kilimas išvelgiamas 1050–1250 m. tarpsniu ir patvirtinamas daugelio istorikų duomenimis, o nuosmukį žymi du 1250–1450 m. šimtmečiai, išgyvenę Juodąjį marą ir kitų pasaulio regionų menkėjimą, o jau vėliau Europą išskėlė jūrinė kolonizacija, Lotynų Amerikos nukariavimas. Frankas jau prieš gerus tris dešimtmečius pažymėjo hegemonijos slinktį iš JAV į Japoniją, kuri anuo metu išgyveno ryškų ekspansinį pakilimą, o šiuo metu išlieka bendresnė kryptis – Azijon, tačiau hegemono pretendento vardas jau neabejotinai Kinija. Nurodė ir būsimu tarpuvaldžiu įsivyrusiant įirtingas varžytuves, kai ir kitos regioninės galios stengsis kaip nors stiprinti savo įtaką. Tačiau išlieka esminiai pasaulinei sistemai būdingi sąveikos ir sąsajumo bruožai – prekybiniai ryšiai, kapitalo kaupimo ir produkcijos gamybos centrai, prekių apykaitos „mazgai“, kurie įvardijami ir kaip globalizacijos centrai. Nors Frankas visą savo gyvenimą buvo aktyvus kairiosios pakraipos mąstytojas, žavėjęsis Kubos revoliucija, daug veikęs Lotynų Amerikoje ir skatinęs šio regiono

revoliucinius judėjimus (plačiau apie jo ideologines nuostatas, darbų reikšmę ir Lotynų Amerikos realijų poveikį jo mąstymui žr. Key 2011), tačiau nenumato jokio teleologinio pasaulio sistemos raidos tikslo, kuris būdingas daugybinių pasaulio sistemų modelio atstovams, linkusiems „perėjimuose“ išvelgti tam tikrą tikslingumą, kurį savaip patvirtina marksistinė teorija – iš kapitalizmo į socializmą. Pokyčius turi paskatinti visuomeniniai judėjimai, verčiantys keisti hegemoninio valdymo pobūdį. Tačiau hegemono pasikeitimas, pereinant hegemoninių varžytuvių tarpsnį, ekspansijos ir nuosmukio fazes, yra galios apraiška, kurios vienintelis tikslas ir yra galios įtvirtinimas ir kitų pasaulio regionų pajungimas ar užvaldymas. Juk ir kolonializmą pakeitė ne kas kita, o neokolonializmas, kuris ypač skausmingai daugeliui pasaulio šalių apsireiškė neoliberaliomis reformomis ir modernizacijos ideologijos diegimu. Nepaisant įvairių diskusijų, Wallersteino išskleista kapitalizmo iškilimo, jo esminių bruožų, centro ir periferijos bei pusiau periferijos schema, kurioje ryškus pasaulinio darbo pasidalijimo ir su juo susijusio kolonijinio bei neokolonijinio išnaudojimo, tad ir pasipriešinimo jam dėmuo, nepaprastai išplito, ypač vadinamosiose periferijos ir pusiau periferijos šalyse, kartu su „perėjimo į socializmą“ tikslingumu.

Wallersteino ir Franko pasaulio raidos ir šiuolaikinės pasaulio sistemos apmąstymai siejasi su žymaus egiptiečių ekonomisto, istoriko ir sociologo Samiro Amino išvalgomis. Aminos savo tyrinėjimais parodė, kaip modernusis pasaulis nuo daugybinių didžiųjų šalių kapitalistinio imperializmo perėjo į šiuolaikinio Triados (Jungtinės Amerikos Valstijos, Europos

Sajunga ir Japonija) imperializmo būvį globaliosios Šiaurės naudai (Amin 2010). Jis sąmoningai kūrė savo, kaip globaliųjų Pietų mąstytojo ir politinio veikėjo, įvaizdį, stengdamasis išklibinti pasaulyje išivyravusį eurocentrinį socialinių ir humanitarinių mokslų diskursą bei rodydamas, koks nepagrįstas faktais yra dogmatiškas neoliberalios ekonomikos teorinis vaizdinys. Beje, jis taip pat įvairiais aspektais kritikavo eurocentrizmą, išskeldamas rasistinio pobūdžio kultūrinės ir ideologines jo prielaidas, paskleidė ir plačiai paplitusią „liberal virus“ sąvoką (Amin 2004). Aminas daug nuveikė burdamas vadinamojo Trečiojo pasaulio intelektualus ieškoti savojo ekonominės ir kultūrinės raidos kelio, ilgus metus buvo *World Social Forum* lyderiu, rengė ir palaikė įvairius Afrikos forumus, politine ir moksline veikla diegdamas daugiapolio pasaulio tvarkos, kuriai svarbiausia socialinis teisingumas, idėją.

Šiuolaikinės kapitalizmo sistemos, jos vidinių prieštaravimų, taip pat ateities scenarijų tyrimai neišvengiamai įgauna politinę plotmę, juolab kad šioje srityje aktualus ir nuolatos permaštomas yra Karlo Marxo išvalgų ir kapitalo veikimo sampratos paveldas, primenantis istorinį kapitalizmo sistemos raidos pobūdį, tad ir artėjantį neišvengiamą sistemos kaitos metą. Šiame tyrinėjimų lauke vis labiau imta svarstyti civilizacijos sampratas ir civilizacinius vaizdinius, kurie jau neišvengiamai siejosi su didžiąja geopolitika. Pasaulio sistemos bei sistemų tyrinėtojų ir su jais susijusių pasaulinės istorijos atstovų darbuose pasaulio sistemos ir civilizacijos supratimas įvairavo, nelygu jų teorinėse išvalgose šioms sąvokoms teikiamas „svoris“. Pasaulio sistemos apmąstymų lauko atstovai iškėlė materia-

lų istorijos vyksmo pagrindą ir materialius dalykus laiko esminiais raidos veiksniais. Jiems svarbu turto ir kapitalo kaupimo centrai, artimosios ir tolimosios prekybos keliai, jų tinklas, prekių mainų ypatumai ir pan., nepaisant vietinių kultūrinių bei civilizacinių skirtumų, o civilizacijų tyrinėtojams svarbiausia religinės ir kitokios kultūrinės idėjos, jų simbolinės sistemos, kurioms palenkiamas turto kaupimas ir kitokia materialinė veikla, kai konkrečius visuomenėje gyvavusius idealus bei gaires įtvirtina valdantieji politiniai religiniai elitai, savo veiksmams ir sumanymams turintys gauti vienokį ar kitokį „dangišką“ legitimumą.

Tačiau ir materialiosios pakraipos pasaulio sistemų teoretikai savo tyrinėjimų lauką siejo su didžiųjų civilizacijų mąstytojų Spenglerio ir Toynbee'o išvalgomis, kurias palaikė Karlo Marxo plėtotas materialistinis istorijos raidos supratimas. Tad ir šiame tyrinėjimų lauke civilizacijos supratimas išliko svarbus, o paskutiniais praeito šimtmečio dešimtmečiais jį aktualino ir minėto Amino veikalai, kuriuose globalaus kapitalizmo raida buvo gvildenama vadinamojo „trečiojo pasaulio“ ir jo vietos pasaulio darbo pasidalijimo struktūros bei sukurtosios pridėamosios vertės nusavinimo požiūriu, iškeliant daugiacentrio pasaulio politinės tvarkos būtinumą. Tad po Antrojo pasaulinio karo įsitvirtino trijų pasaulių geopolitinis, civilizacinių bruožų įgaunantis vaizdinys, kuriame aktyviai veikė tuos pasaulio sandus reprezentuojančių valstybių junginių politinės galios. „Trečiasis pasaulis“ politiškai ėmė jungtis į vadinamųjų „neprisijungusių valstybių“ bloką, šitaip skatindamas dekolonizacijos vyksmus ir telkdamas priešpriešinimą neokolonializmui.

DAUGIACENTRIO PASAULIO VAIZDINYS IR MODERNYBĖS PERMĄSTYMAS

Daugiacentrio pasaulio politinis vaizdinys netrukus buvo įtrauktas į geopolitikos darbotvarkę. Jis vis labiau aktualėjo ryškėjant kapitalizmo sistemos neoliberalizavimo reformų pasekmėms – socialinės atskirties didėjimas, įvairių pasaulio regionų vargingųjų spartus nusukordinimas, greitas valstybių išskolinimo augimas. Daugiacentrio pasaulio vaizdinys vis labiau grindžiamas esminėmis civilizacinėmis apibrėžtimis, civilizacinėmis bendrybėmis ir sąsajomis, kuriose labai svarbus yra religijos vaidmuo. Civilizacinių vaizdinių ir civilizacinės politinės vaizduotės sklaida, civilizacinio pasaulėvaizdžio ir pasaulėvokos svarba įsitvirtino Kinijos, Rusijos, Turkijos ir kitų pasaulinių ar regioninių galių santykiuose, kuriuose „pirmu smuiku griežia“ Jungtinės Amerikos Valstijos (plačiau apie civilizacinės vaizduotės reikšmę šiuolaikinėje geopolitikoje žr. Rubavičius 2020). Geopolitikos ir civilizacijos bei kultūros sąsajas įvairių kapitalizmo raidos tendencijų atžvilgiu ėmėsi aptarti ir Wallersteinas – pažymėtinas jo straipsnių rinkinys *Geopolitika ir geokultūra: esė apie besikeičiančią pasaulinę sistemą* (Wallerstein 1991), sukėlęs didelę diskusijų ir naujų tyrinėjimų bangą. Naujų geopolitinių santykių ir neoliberaliosios ideologijos palaikomos globalizacijos keliamų grėsmių plotmėje imta svarstyti pačios socialinių ir humanitarinių mokslų srities vaidmenį pasaulinės sistemos būvyje, suvokiant esminę to mokslo reikšmę įtvirtinant pasaulinėms galioms ar centrams reikalingas ideologemas bei pasaulėvaizdžius, taip pat norima linkme kreipiant

etninių, kultūrinių, socialinių ir tautinių tapatumų hibridizacijos vyksmus.

Nors pastaruosius kelis dešimtmečius kultūrinės ir socialinės antropologijos moksluose vis labiau iškeliami ideologinė ir metodologinė Kito bei Kitoniškumo svarba, pažinimo ir žinijos geopolitikoje, taip pat žinijos „gamyboje“ išlaikoma ryški centro ir periferijos vertybinė ir intelektualinė skirtis. Aptaręs šiuolaikinės pasaulio antropologijoje vyraujančias ideologines nuostatas, kurias įvardija kaip imperinę, liberaliąją bei radikaliąją, ir paryškinęs pirmųjų dviejų palaikomą vakarietiško išskirtinumą, o tyrinėjimų ateitį labiau siejantis su tą išskirtinumą probleminančia, eurocentrizmą kritikuojančia ir Lotynų Amerikoje išplitusia radikaliąja, Gustavo Ribeiro vis dėlto pripažįsta: „Dabartinė laiko dvasia nusakoma didžiuliu galios sukaupimu vieninteliame hegemoniniame centre – anglių-amerikiečių akademijoje“ (Ribeiro 2014: 494). Tad šiame regione stiprėja akademinių sluoksnių judėjimai, skatinantys palaikyti ir skleisti „teorijas iš Pietų“, priešintis episteminiam genocidui, epistemocidui, stiprinti savus žinijos „gamybos“ ir sklaidos centrus. Apmąstant Šiaurės ir Pietų apibrėžtis ir į šias sąvokas įtraukiamų regionų santykius, iškeliami mintis apie esminį modernybės vyksmo ypatumą – tas vyksmas apima abi puses, tačiau asimetriškai. Šiaurėi įsivyraujant kaip modernybės ir modernizacijos centrai, Pietūs ekonomiškai, ideologiškai ir geopolitiškai verčiami būtinais modernizuoti atsilikėliais, kurių pagrindinis uždavinys esąs, nepaisant jokių kančių ir

nuostolių, „siekti“ šiaurietiškų gėrybių bei demokratinį dorybių.

Kadangi vakarietiškoji modernybė išsiskleidė tik panaudodama pietietišką pigią ar vergišką darbo jėgą, gamtos išteklius, kitaip tariant, ištraukdama ir nusavindama Pietų pridedamąją vertę, tai modernybės istorija ne tik gali, bet ir turi būti rašoma „iš Pietų“. Juolab modernizacijos istorijos. Teorijos „iš Pietų“ ar iš buvusių kolonijų, perėjusių į neokolonijų būvį, suproblemina vakarietišką pažangos ir vijimosi ideologemą, legitimuojančią sisteminio Centro politiką Periferijos ir Pusiau periferijos atžvilgiu. Kitas svarbus dalykas, kad Šiaurė į Pietus bei Periferiją ėmė perkelti daug pažangiausių verslų bei industrija, tad kai kurie pietietiški regionai modernumu lenkia dalį šiaurietiškų sričių, todėl Šiaurėi jau metas ir pasimokyti iš Pietų (plačiau žr. Comaroff and Comaroff 2012). Kaip tik „teorijose iš Pietų“ plėtojamos įžvalgos, dekonstruojančios esminę Apšvietos iškeltą žmogaus ir gamtos, kaip nežmogiškos srities, skirties filosofemą, kuria grindžiamas ir universalios Visatos supratimas. Tokie Visatai priešiniai teoriniai ir antropologiniai Daugatos (Universumas prieš Daugiaversumą ar

Pluriversumą), taip pat vienpasauliui pasauliui – daugpasaulis pasaulis (*One World World, OWW vs. Pluri-World World, PWW*) vaizdiniai bei įžvalgos, grindžiamos plėtojamomis etnologinių ir senųjų civilizacijų tyrinėjimų duomenimis ir perspektyvizmo idėjomis. Apibendrinamas vadinamojo ontologinio posūkio supratimo įsivyravimą ir „žvilgsnio iš Pietų“ iškilimą, Arturo Eskobaras aiškina, kad ontologinė modernybės iškelto vienpasaulio pasaulio projekto skirtis – žmogus prieš nežmones ir apskritai gamtą, nustatė ir esmines tos skirties ribų bei paribių priežiūros politikos gaires, į paribių nustumdama visus tuos, kurie kėlė daugybinės pasaulio raiškos idėją, įtvirtindama ir visokeriopa stiprindama civilizuotųjų ir primityviųjų, išsivysčiusių ir neišsivysčiusių, modernųjų ir nemodernųjų skirtį ir su ja susijusius pavaldumo bei dominavimo santykius (Eskobar 2018: 86). Visos šiuolaikinės vijimosi, pažangizmo, demokratinį ir išsivystymo gairių nustatymo ir jų siekimo politikos bei politiniai projektai kyla iš nurodytosios esminės ontologinės skirties, kad ir kokiais naujais ideologiniais „lygybių“, pagarbos Kitam bei Kitoniškumui popierėliais būtų apkaišytos.

CIVILIZACIJOS GLOBALIZACINIUOSE VYKSMUOSE IR GEOPOLITIKOJE

Istorinius, ekonominius ir civilizacinius tyrinėjimus saistyti su politika ir geopolitika paskatino ir savaip paradoksalios Samuelio Huntingtono idėjos (Huntington 1996) apie neišvengiamą civilizacijų kovos intensyvėjimą įsivyraujant pasaulinei kapitalizmo sistemai ir jos palaikomai globalizacijai, ekonomi-

niais ir kultūriniais ryšiais saistančiai visus pasaulio regionus. Saistymas yra įgavęs vis spartėjančios hibridizacijos ir homogenizacijos pavidalą, kuris įtvirtina neoliberalaus ekonomizmo ideologijos bei „laisvosios rinkos“ ideologemos palaikomą pasaulėvaizdį (plačiau žr. Rubavičius 2010). Aiškindamasis esmines

civilizacijų santykių raidos priežastis ir paskatas, Huntingtonas jų sąveikoje išvelgia konfliktinius „mazgus“, kuriuos nulemia nepaliaujamos varžytuvės. Aiškindamasis dabarties būvio ypatumus, jis atkreipia dėmesį į vidinį integracinių globalizacinių jėgų prieštarumą: pasaulį integruojančios jėgos yra realios, tačiau kaip tik jos sukelia atoveiksmį – skatina išnykimo ir suvienodinimo grėsmes, kylančias išgyvenantiems kultūrinę savipratą bei savikūrą, ir civilizacinės sąmonės bei savimonės stiprėjimą. Kitas svarbus dalykas, kad pasaulis jau dalijasi į kitokias dvi dalis – Vakarus ir Kitus. Globalizacijos vyksmas neabejotinai silpnino nacionalines valstybes, kadangi valstybės mechanizmus imta vis labiau pajungti kapitalo „laisvei“, kitaip tariant, tarptautinėms korporacijoms aptarnauti, tačiau, Huntingtono įsitikinimu, nacionalinės valstybės išlieka pagrindinės globalios politikos veikėjos, tik jų interesai, sąjungos ir konfliktai įgauna kultūrinių ir civilizacinių veiksnių pavidalus. Jis pastebėjo, kad jau anuo metu didėjo pasaulio nestabilumas, anarchija, gausėjo įvairiausių gentinių ir tautinių konfliktų, tačiau didžiausią pavojų įžiūrėjo beužsimezgančiuose skirtingoms civilizacijoms priklausančių valstybių ar jų grupių konfliktuose. Istorija parodė jį buvus labai įžvalgų. Huntingtonas išskyrė tokius didžiuosius civilizacinius darinius: Vakarų, Islamo, Kinų, Hindų, Budistų, Japonų, Lotynų Amerikos, Afrikos ir Slavų stačiatikių. Tie dariniai vienaip ar kitaip patekdavo ir pasaulio sistemos tyrinėtojų akiratin. Daug aiškintasi dėl jo pateikto civilizacijų išskyrimo ir ribų pagrįstumo ar nepagrįstumo, tačiau šitai neužgožė jo esminės minties, kad šian-

dienos pasaulyje vis labiau ryškėja civilizacinių darinių santykiai, o civilizacijų sąlyčio kraštai virsta „karštaisiais“ regionais, pavyzdžiui, kaip Rytų Ukraina.

Šiuo metu didžiųjų pasaulio galių – Jungtinių Valstijų, Kinijos, Rusijos, Indijos, Turkijos – santykiai vis labiau imami aiškinti pasitelkus civilizacijos sąvokas ir civilizacinį diskursą, kuriame svarbus yra imperinio paveldo matmuo, ypač ryškus geopolitiniuose Kinijos, Turkijos, Rusijos politikų svarstymuose. Jungtinės Valstijos šiuo atžvilgiu imamos suvokti ne tik kaip Vakarų civilizacijos varomoji jėga, bet ir kaip sąlygiškai savarankiškas Šiaurės Amerikos civilizacinis darinys, apimantis ir Kanadą, o dažnai priešliejantis ir Meksiką. Tiesa, Meksiką saistyti su šiuo civilizaciniu dariniu gana keblu, kadangi šioje šalyje glūdi unikalių Mezoamerikos civilizacijų paveldas, pasitelkiamas civilizacinei Lotynų Amerikos vaizduotei ir ja grindžiamam civilizaciniam tapatumui palaikyti. To civilizacinio paveldo randasi vis daugiau, ypač plečiantis „ontologinio posūkio“ grindžiamiems archeologiniams ir archeoantropologiniams tyrinėjimams, kurie persvarsto ir ankstesnių tyrinėjimų duomenis kurdami naujus istorinių civilizacinių prasminių vaizdinių klodus. Tad iškilusi JAV ir Meksikos siena savaip simboliškai žymi dviejų civilizacinių darinių ribą ir jų intensyvios sąveikos zoną, tolokai išplitusią į abi puses.

Globalizacija suvokiama kaip įvairialypis ir įvairiais lygmenimis pasaulį saistantis ir persaistantis vyksmas. Įvairūs globalizacijos aspektai suformavo savas mokslinių tyrimų sritis. Aiškiausiai išskiriamos ekonominė, technologinė ir kultūrinė globalizacijos vyksmų plotmės,

kreipiant dėmesį į įvairius postmodernųjų laikų „posūkius“ – informacinį, vaizdinį, ekologinį. Politinė globalizacijos plotmė – tai viršnacionalinės veiksmingos tarptautinės institucijos, kurių tikslas yra skatinti globalizacijos vyksmą, užtikrinant kuo laisvesnę kapitalo, prekių ir žmonių, kaip „darbo jėgos“ ir „žmogiškųjų išteklių“, apytaką, kapitalo laisvei pajungiant visas kitas „laisves“. Tas judėjimas neišvengiamai keičia tautų ir socialinių grupių santykius, civilizacinę ir kultūrinę sąveiką. Kaita nusakoma kultūrinės ir socialinės hibridizacijos, diasporizacijos bei getoizacijos vyksmais, kurie vis labiau domina įvairių sričių tyrinėtojus. Dera atkreipti dėmesį, kad globalizacinę socialinę ir kultūrinę kaitą vis labiau veikia technologinės virtualizacijos ir mediatizacijos procesai, skatinantys atsisaistymą nuo konkrečių vietovių, socialinių sluoksnių, tautų bei valstybių, plėtojant virtualius socialinius santykius, kitaip tariant, virtualinant socialumą ir socialinant virtualumą.

Aiškinantis globalizacijos poveikį žmonėms, tautoms ir kultūroms išskyla kultūrinio bei etnokultūrinio tapatumo ir žmogiškosios savasties klausimas. Šį klausimą ypač suaktualino dabartinė globalizacijos pakopa, kurią labai sunku nusakyti, tačiau vis dėlto pabandydysime išskirti esminių vyksmų tendenciją. Drįstame teigti, kad ima vyruoti jau ne homogenizuojantys, o heterogenizuojantys vyksmai, paskatinę pasaulinių galių varžytuves, regioninių karinių konfliktų ir nestabilumo zonų plitimą, o sykiu nacionalinius bei kultūrinius tapatumus teigiančios geopolitikos, civilizacinės ir kultūrinės vaizduotės „sugrįžimą“. Ryškus tokio sugrįžimo aspektas nusakyti-

nas kaip imperinio politinio ir kultūrinio paveldo aktualėjimas pasaulinėje geopolitikoje. Prikeliami reikšmingi praeities įvykiai, vaizdiniai, socialinės praktikos, vis labiau ryškėja imperinių valdymo bruožų tuose regionuose, kur civilizacijos rutuliojosi kaip politinės imperijos. Pasaulio galių varžytuvėse imperiniu paveldu, buvusiomis imperinės įtakos ar pavaldumo zonomis imami grįsti dabartiniai politiniai siekiai ir santykiai su kaimyninėmis valstybėmis. Jau minėjome, kad didžiųjų valstybių geopolitika vis labiau įgauna imperinio veikimo pobūdį, kuris grindžiamas atstovavimo civilizacijai ir civilizacijos kultūrinio paveldo bei vaizduotės argumentais.

Minėti heterogenizaciniai vyksmai nėra nukreipti prieš pačią globalizaciją pirmiausia dėl to, kad nesama jokio galimo nustatyti heterogenizacinio centro, kuris sutelktų pasaulio jėgas kovai su aiškiai nustatomu globalizacijos centru. Net kai globalizacijos centras išvelgiamas Jungtinėse Valstijose, islamo fundamentalistai kovoja ne su globalizacija, o su „šėtoniška civilizacija“ pasitelkdami visus technologinius globalizacinės infrastruktūros produktus ir jiems valdyti reikalingus gebėjimus, nukreipiamus religiniams kovos tikslams įgyvendinti. Heterogenizacijos vyksmai yra tam tikrų vidinių globalizacijos vyksmo prieštarų padarinys, įvairiuose pasaulio regionuose įgauna savas apraiškas. Galima sakyti, kad heterogenizaciniai vyksmai vyksta tam tikro pasaulio globalizuotumo pagrindu, savaip ardydami tam tikras globalizacijos plotmes (prekybos ir valiutų karai), o sykiu kurdami naujus regioninius ir civilizacinius darinius globalizacinės infrastruktūros, pirmiausia

finansinės bei technologinės, pagrindu. Ekonominės ir technologinės globalizacijos logika kreipė steigti neišvengiamą politinio planetinio valdymo centrą, tačiau taip neįvyko, nors ir dėta nemažai pastangų. Tiesa, galima numanyti, kad vienokie ar kitokie pasaulio finansinio valdymo centrai egzistuoja, tačiau jie neįgavo ir kol kas neįgaus politinio demokratinio legitimumo. Kita vertus, kaip tik būtinybė kurti globalų politinį centrą vėlei iškelė valstybinių suverenių politinių galių klausimą, susijusį su suverenitetu ir geopolitika. Globalizacinio išvalstybinimo vyksmas ėmė buksuoti – šitai matyti ir pastarojo meto Europos Sąjungos, kaip naujo civilizacinio darinio, raidoje: dalis šalių vis labiau ima priešintis besąlygiškos Europos Sąjungos federalizacijos darbotvarkei ir ideologijai. Naujus politinius ir geopolitinius iššūkius Europos Sąjungai kelia būtinumas su Kinija, Rusija ir Turkija bendrauti kaip su vis stipresniais civilizaciniais imperiniais dariniais, o tokiam bendravimui reikia savo civilizacinio tapatumo ir civilizacinės vaizduotės galios, kurios ugdyti ES politinėje darbotvarkėje kol kas nenumatyta.

Siauri tam tikrų globalizacijos vyksmų ir veiksmų tyrinėjimai neleidžia suvokti mainaus visuminio globalizacijos poveikio žmogui, tad kol kas trūksta ir įvairių

tapatumų – individualaus, grupinio, tautinio ir kt. – šiuolaikinės sąveikos teorinio „vaizdinio“. Tokiam vaizdiniui kurti būtina kultūros teorija, kuri nusakytų kultūros ir tapatumų ryšį, kultūrinių tapatumų bruožus. Kadangi žmonės visada gyvena kaip tam tikros bendruomenės, tai bendriausia prasme galima iškelti pirminį kultūros tikslingumą – užtikrinti bendruomenės gyvastingumą palaikant ir stiprinant jos tapatumą gimtąja kalba. Pirminis tikslingumas skleidžiasi keliuose „sugyvenimo“ plotmėse – sugyvenimo su gyvenamąja vietoje, su gimtine, tad vietine ekosistema, sugyvenimo su kaimynais ir sugyvenimo su savo istorija bei patirtimi. Visas sugyvenimo plotmes apima veikioji kultūrinė atmintis, kuri ir yra gyvybinė kultūros veikimo galia. Toks kultūros supratimas padeda paaiškinti, kodėl globalizacijos vyksmai, skatinantys vadinamosios „darbo jėgos“ judėjimą paskui investicinį kapitalą, spartina tapatumų eroziją, tačiau sykiu teikia galimybę suvokti kultūrinius tapatumų stiprinimo instrumentus, kurie vis labiau įtraukiami ir į šiuolaikinės geopolitikos „instrumentarijų“. Civilizaciniam tapatumui stiprinti būtina puoselėti vietinius gyvenimo būdus, laiduojančius deramą sugyvenimą su vietine ekosistema, tad ir tos ekosistemos puoselėjimą.

VIETOJ IŠVADŲ

Tapatumų klausimas yra ir valstybinės tapatumo politikos klausimas, susijęs su kultūros veikimo kryptingumu bei tikslingumu. Suvokiant tapatumo svarbą dabartinėje geopolitikoje, kultūra vis labiau politinėmis priemonėmis skatinama stiprinti savąjį pamatinį tikslingumą

– laiduoti gimtąja kalba tam tikroje vietovėje gyvuojančios bendruomenės tapatumą, tad sykiu ir priešintis besaikiam kultūros industriniam suprekiniui, skaidant tapatumus į rinkai pateikiamus prekinis tapatumų bruožus ar jų imitacijas. Didžiųjų tapatumų stipri-

nimas neišvengiamai susijęs su kokių nors nacionalizmu, nes nacionalizmas yra būtini bendruomenės tapatumą ir jos išsišaknijimą tam tikroje jos gyvenamojoje vietovėje ar valstybėje palaikantys klijai. Politikos atžvilgiu skirtingos įvairios nacionalizmų rūšys – nuo atvirai rasistinių ir šovininistinių, taip pat imperinių iki minkštųjų apsauginių, teigiančių sugyvenimą su kaimynais ir vietinė-

mis etnokultūrinėmis bendruomenėmis. Tačiau vienas esminis bruožas būdingas visiems tapatumams, kad ir kaip jie būtų teigiami ar stiprinami, – esama aiškios mes, savi, ir jie, kiti, skirties. Civilizacijų atžvilgiu taip pat tvirtinamas ir skirtingumas, ir išskirtinumas, ir pasaulinė civilizacinė reikšmė, kuria ir grindžiamas geopolitinių siekių ir tikslų „teisėtumas“.

Literatūra

- Amin, Samir. 2004. *The Liberal Virus*. New York: New York University Press.
- Amin, Samir. 2010. *Global History: A View from the South*. Nairobi, Cape Town, Dakar and Oxford; Pambazuka Press.
- Arnason, Johann P. 2003. *Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions*. Leiden: Brill.
- Comaroff, Jean and John Comaroff. 2012. Theory from the South; Or, how Europe is evolving toward Africa. *Anthropological Forum* 22(2): 113–131. DOI: 10.1080/13563467.2011.597501
- Eskobar, Arturo. 2010. Latin Amerika at a Crossroads: Alternative modernizations, post-liberalism, or post-development? *Cultural Studies* 24(1): 1–65.
- Eskobar, Arturo. 2018. *Designs for the Pluriverse: Radical Interdependence, Autonomy, and the Making of Worlds*. Durham, NC: Duke University Press.
- Frank, Andre Gunder and Barry K. Gills (eds.). 1993a. *The World System: Five hundred years or five thousand?* London and New York: Routledge.
- Frank, Andre Gunder and Barry K. Gills. 1993b. The 5,000-year World System: A interdisciplinary introduction. *The World System: Five hundred years or five thousand?* Ed. by A. G. Frank, and B. K. Gills. London and New York: Routledge: 3–58.
- Gills, Barry K. and Andre Gunder Frank. 1990. The Cumulation of Accumulation. Theses and Research Agenda for 5000 Years of World System History. *Dialectical Anthropology* 15(2): 19–42.
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Shuster.
- Yeşiltaş, Murat. 2014. Turkey's Quest for a "New International Order": The Discourse of Civilizations and the Politics of Restoration. *Perceptions: Journal of International Affairs* XIX (4): 43–76.
- Key, Christobal. 2011. Andre Gunder Frank: "Unity in Diversity" from the Development of Underdevelopment to the World System. *New Political Economy* 16(4): 523–538.
- Ribeiro, Gustavo Lins. 2014. World Anthropologies: Anthropological Cosmopolitanism and Cosmopolitics. *Annual Review of Anthropology* 43: 483–498.
- Rubavičius, Vytautas. 2010. *Postmodernusis kapitalizmas*. Kaunas: Kitos knygos.
- Rubavičius, Vytautas. 2020. The Importance of Civilizational Imagination in Contemporary Geopolitics, *Dialogue and Universalism* 30(3): 55–74.
- Wallerstein, Immanuel. 1984. *The Politics of the World-Economy: The States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1985. *Historical Capitalism, with Capitalist Civilization*. London and New York: Verso.
- Wallerstein, Immanuel. 1991. *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.